

РЕПРЕСОВАНІ КРАЄЗНАВЦІ МИКОЛАЇВЩИНИ

В часи громадянської війни В.І.Ульяновим (Леніним) було видано тасмну постанову про поступову ізоляцію новою владою певних категорій громадян колишньої Російської імперії¹. До складу таких громадян, що визначалися більшовиками як вороги народу, входили офіцери і солдати білої армії, служителі культів, дворяни, чиновники державних установ, заможні селяни та інші категорії громадян. Всіх їх належало ізолювати від суспільства будівників соціалізму, що народжувалося, і заслати або заточити у концтабори, які в подальшому стали іменувати ГУЛАГом.

За наказом свого керівника більшовики розпочали справжнє полювання на людей. Серед жертв таких полювань були також і ті, що займалися різного роду "справами", які дуже не подобались партії прихильників марксизму-ленінізму. Ці люди були закохані в рідний край, в історію власного народу. І тому вони, не зважаючи на суворі роки встановлення і "тріумфальної ходи" радянської влади, займалися дослідженнями минулого народів України, збирали старовинні речі, організовували музеї, брали участь в різних розшуках і експедиціях минулого, захищали від знищення цінні експонати і пам'ятки історії та культури. Це були краєзнавці. Вони ставали плямою на очах вседозволяючої влади, дуже не подобались їй і тому вона почала їх потроху ізолювати й нищити.

Серед неспокійних душею були і миколаївські краєзнавці Теодосій Камінський, Микола Лагута, Сергій Цветко, Василь Фідровський, Олександр Яната.

Т.Камінський (1888-1978), закінчивши Миколаївське реальне училище, стає студентом-заочником Петербурзького археологічного інституту. Разом з навчанням він приймає участь у розкопках античного міста - держави в Криму - Херсонесу. За запрошенням Д.Яворницького він стає співробітником Катеринославського музею по вивченню Запорізьких Січей.

Під час Першої світової війни, Т.Камінський воював на різних фронтах і дослужився до чину капітана. Революція 1917 року несподівано перевернула всі його надії на подальше навчання².

У 1920 році його заарештовують за доносом якогось О.Полянського³.

Почалися довготривалі допити. Але коли громадськість міста дізналась про арешт Т.Камінського, вона негайно встала на його захист⁴, тим більше, що на той час він був обраний до міської музейної комісії при відділі народної освіти.

Несподівано справу направляють до Москви, а в січні 1921 року викликають його самого "для дачи показаний" в відділ ВЧК до слідчого О.Розенфельда на адресу В.Лубянки, 2, другий поверх, кімната 67⁵.

Врешті-решт жертву доносу відпускають додому.

З березня 1921 року по лютий 1922 року Т.Камінський працює на посаді охоронця Миколаївського історико-археологічного музею та завідуючим секцією музейно-екскурсійної роботи Миколаївської політосвіти. Завдяки зусиллям Т.Камінського 31 травня 1924 року залишки старогрецького міста - держави Ольвії оголошені національним надбанням України і передані до наукового комітету Наркомосвіти УРСР. Уповноваженим цього комітету був директор Одеського археологічного музею С.Дложевський, а вченим охоронцем Ольвії - Т.Камінський.

У лютому 1922 року місцева влада запрошує Т.Камінського на посаду завідуючого Миколаївським історико-археологічним музеєм. Крім цього, він стає головою Президії Миколаївського наукового товариства і членом Одеської комісії краєзнавства при ВУАН (Всеукраїнській академії наук), завідуючим етнографічною секцією у тому ж товаристві і членом екскурсійного бюро при Миколаївському відділі ради "Всеробітосвіти".

З 1924 по 1929 рік Т.Камінський працює директором Миколаївського історико-археологічного музею. За цей час йому вдалося відкрити нові, раніше зовсім не вивчені, а також попередньо дослідити відкриті і лише згадані в наукових працях пам'ятки археології. Крім цього, Т.Камінський значну увагу приділяв співробітництву з ольвійською експедицією на чолі з відомим вченим-античником Б.Фармаковським⁶, з яким у нього виникли дуже теплі взаємини⁷.

Та недовго тривала науково-дослідницька і краєзнавча праця Т.Камінського.

У 1929 році під час нової хвилі масових репресій його знову заарештовують і засилають до концтаборів сталінсько-берієвського режиму, де він пробув аж до 1954 р. Повернувшись додому вже старою людиною, він не покидав заняття краєзнавством. До нього тягнулися і спілкувалися з ним археологи, музейні працівники, краєзнавці, всі ті, хто цікавився і піклувався про минуле. Та трагічна смерть Т.Камінського перервала діяльність цього справжнього патріота своєї країни, свого краю, свого міста.

Микола Дмитрович Лагута (1895-1937) народився в родині робітника, освіту одержав у

гімназії, а потім навчався у Харківському та Новоросійському (Одеському) університеті на історико-філологічному факультеті. Та події 1917 року не дали закінчити навчання. З 1918 року М.Лагута починає учителювати в різних навчальних закладах міста, викладаючи українську мову і літературу⁸. У 1919 р. вступає до науково-просвітницького товариства "Просвіта", заснованого на Миколаївщині видатним діячем української культури М.Аркасом. Водночас він вступає до партії боротьбистів і стає секретарем редакції газети "Революційна боротьба" - місцевого органу цієї партії. В цьому ж році Миколаїв займають денікінці і М.Лагуту демобілізують до лав студентської роти. Деякий час йому довелося служити в Сімферополі. Після повернення додому місцева ЧК заарештувала М.Лагуту, але втручання і клопотання голови комітету партії боротьбистів врятувало молоду людину⁹.

13 квітня 1920 року М.Лагута подає заяву до Миколаївського інституту народної освіти (ІНО) про призначення його викладачем української мови¹⁰. Саме тут, у стінах інституту розгортається діяльність по вивченню рідного краю, про яку він мріяв. Спочатку він цікавиться деякими фактами з історії краю, потім поступово збирає матеріали для майбутніх нарисів.

В березні 1923 року за участю Т.Камінського, завідуючого Херсонським археологічним (тепер - краєзнавчим) музеєм В.Гошкевича, співробітника фольклорної комісії ВУАН Ф.Гавриленка та викладача ІНО Лагути М. виникає наукове товариство імені Миколи Аркаса при ВУАН. Головним напрямом діяльності товариства було сприяння у справі збереження і охорони пам'яток матеріальної і духовної культури, природи міста та області¹¹.

З цього часу М.Лагута стає його секретарем і веде науково-дослідницьку роботу по виявленню та фіксації тих пам'яток, що були пов'язані з подіями, які розгорталися на території міста та краю.

З часом М.Лагута створює при ІНО кабінет краєзнавства, який надає допомогу студентам при вивченні історії краю¹². Трохи пізніше цей кабінет з експонатами перейшов до місцевого історико-археологічного музею.

Заняття археологією та краєзнавством у М.Лагути припадають на двадцять роки, коли знайомство з місцевими археологами та краєзнавцями дає йому поштовх до досліджень пам'яток старовини. Його діяльність разом з Т.Камінським при Одеській крайовій комісії охорони пам'яток матеріальної культури та природи дає певні результати: складено списки 43 пам'ятників по місту та Миколаївській окрузі¹³. Серед пам'яток, вказаних авторами списку, були й такі, що знищені пізніше за вказівкою чиновників від радянської влади:

будинок Миколаївської гауптвахти 1790 року; Адміралтейський собор 1794 року; будинок М.Аркаса; пам'ятник адміралу Грейгові роботи Мікешина; татарська мечеть 1864 року та інші. І все це нищилося, незважаючи на всілякі постанови уряду про охорону та збереження пам'яток.

Об'єктами досліджень М.Лагути стають, у першу чергу, життя і творчість видатних людей краю - Руфіна Судковського, про якого автором було видано у вигляді брошури нарис "Забутий художник", про життя і творчість М.Аркаса¹⁴.

Крім цього, М.Лагутаю вперше в науці взяті на облік і описані пам'ятки археології краю, відомих і частково досліджених на той час в деяких працях¹⁵. Діючи на основі досягнень науки того часу, дослідник розробив уперше класифікацію пам'яток археології Миколаївщини, починаючи з окремих знахідок кам'яної доби.

В періодичній пресі з'являються його публікації, а його нариси друкуються в збірках "Географический сборник. Николаевщина" 1926 р. та "Вся Николаевщина" 1928 р. Та найголовнішою роботою з краєзнавства стала "Хронология главнейших исторических событий города Николаева", в якій йшлося про події з 1774 до 1920 рр.

Другий арешт Миколи Дмитровича стався у 1929 році. Відтоді почали створюватися різні фабриковані справи, подібно до сумнозвісної "Спілки визволення України" (СВУ), до якої, начебто, належав і Лагута М.Д.¹⁶

М.Лагуті інкримінували все, що тільки можливо і особливо те, що він викладав українську мову і літературу. Його роблять націоналістом (у більшовицькому розумінні цього слова), ставлять у звинувачення те, що він був членом "Просвіти", домагався обов'язкового навчання українською мовою у всіх школах. А для підривної роботи використовував літературні вечори та ювілеї письменників. Провиною Лагути були й "тісні зв'язки з письменником І.Микитенком та директором Інституту матеріальної культури АН України Ф.Козубовським, через якого, начебто, передавав шпигунську інформацію польській розвідці...". І, нарешті, чи не найбільшим злочином вченого вважалося заняття... краєзнавством, в тому, що він випустив краєзнавчий збірник "Николаевщина"¹⁷.

М.Д.Лагуту було засуджено на три роки умовно і звільнено з-під варті із залу суду.

В цей час він працює в історико-археологічному музеї і бере участь в розкопках Ольвії, де проводить багато екскурсій, а також опрацьовує нові матеріали по археології і краєзнавству.

Та плідна діяльність М.Лагути була припинена третім арештом у жовтні 1937 року, після якого йому вже не судилося повернутися

додому. 15 листопада влада іменем сумнозвісної "трійки" пригадала талановитій людині арешти та навішані їй раніше безглузді звинувачення і за вказівкою УНКВС Одеської області засудила до розстрілу.

Сергій Ілліч Цветко (1884-?) - болгарин з передмістя Миколаєва - Тернівки. До 12 років був пастухом. Потім - гімназія, яку закінчив із золотою медаллю, Одеський університет. Перша світова війна, на якій здобув чин підпоручика і чотирьохлітній німецько-австрійський полон, де мимоволі навчився розмовляти німецькою. А коли повернувся на Україну, почав викладати географію і українську мову в школах міст Миколаєва і Первомайська. З часом він одружився і переїхав до Одеси, де працював в сільськогосподарському інституті та інших навчальних закладах, в яких викладав історію, українську мову і літературу, а також етнографію.

Після революції 1917 року творчий потенціал майбутнього вченого почав розкриватися вже з перших днів заснування Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. Сергій Ілліч стає членом етнографо-діалектичної секції і поринає в наукову і науково-збиральницьку роботу. Про коло його інтересів можна судити хоча б по тим науковим публікаціям, які було вміщено в таких збірниках, як-от "Етнографічний вісник" і "Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук"¹⁸. Надруковані в цих збірниках С.І.Цветко коментарі до народних болгарських пісень та їх переклади дають чітке уявлення про глибину національного пісенного скарбу.

Вперше на засіданні Одеської комісії краєзнавства при ВУАН С.Цветко виступив з розповіддю про болгарське весілля в с.Тернівка. В 1926 р. у центральному виданні "Етнографічний вісник" С.Цветко видрукував сімнадцять гайдуцьких і юнацьких пісень¹⁹. Всі вони назавжди увійшли в золотий фонд фольклорно-пісенної творчості народів України.

На жаль, не побачили світу і дві інші праці С.Цветко "Заговори против разных болезней у болгар, записанные в с.Терновка на Николаевщине" и "Сидянки и маджии (Посиделки и танцы)".

В 1926 р. з'являється науковий доробок С.Цветко про деякі символи та обряди болгарського і українського весілля²⁰. Автор подає і роз'яснює найбільш характерні слов'янські обряди.

В 1929 р. в Києві було створено Кабінет національних меншин при етнографічній комісії ВУАН. Згодом на посаду керівника болгарської секції цього Кабінету було запрошено С.Цветко.

Але в 1931 р. Сергія Ілліча раптово і необгрунтовано було заарештовано у зв'язку з так званою справою СВУ.

Не витримавши такого випробування, жінка С.Цветко покінчила з собою, а все майно його було конфісковано. Після повернення із заслання він переїжджає до Миколаєва, тому йому було заборонено мешкати в Одесі. В Миколаєві він деякий час працює на посаді директора історико-археологічного музею.

Останніми його працями, й досі не надрукованими, є "Славянские обряды и празднества сбора урожая в их историческом развитии", "Пісні болгар України і Криму", "Генезис мотива крылатого змея в болгарских народных песнях".

В часи нової хвилі репресій 1937-38 рр. С.Цветко залишив наукову діяльність, а з початком другої світової війни, не встигнувши евакуюватися, залишається на території, тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками.

В 1946 р., коли С.Цветко виповнилося 62 роки, і його, дуже хворого, знову арештовують органи НКВС²¹.

Незабаром він помирає, вірогідніше за все, через загострення виразки шлунку.

На жаль, невідомими залишаються й досі ні обставини його смерті, ні місце його поховання. Але його пам'ятають і його ім'я продовжує жити²².

Помітний слід серед краєзнавців Миколаївщини залишив Василь Михайлович Фідровський - уродженець міста Балти Одеської області.

Для зміцнення кадрового потенціалу педагогічного інституту на початку 1921 року ректор Херсонського педінституту В.Фідровський був переведений на таку ж посаду Миколаївського педагогічного інституту. Значну увагу новопризначений ректор приділяв науковій роботі. Результатами постійного наукового пошуку, що проводилися в педагогічному інституті, вилилися в 1926 р. у видання краєзнавчого збірника під назвою "Миколаївщина". На сторінках книги були продовжені краші традиції миколаївських краєзнавців і, насамперед, Г.М.Ге, який опублікував у 1890 р. роботу "Історичний нарис столітнього існування м.Миколаєва біля гирла Інгулу".

Книга відразу ж привернула увагу громадськості. На сторінках газет "Бузька зоря" В.Фідровський писав: "Потреба в такому збірнику була справді пекуча, про це свідчить факт розповсюдження книги протягом 1-2 місяців. "Миколаївщина", незважаючи на свої неминучі для першої спроби недоліки та упущення, знайшла свого читача як у робітничих рядах, так і в широкому колі вчительства"²³.

У сучасників викликає подив і плідність наукового пошуку професора В.Фідровського, його вміння переконувати колег, а також керівництво вищестоящих інстанцій, у

важливості випуску у вузах різних наукових праць. Завдяки його діяльності, в Миколаївському інституті народної освіти в 1927 р. вийшла перша, а в 1930 р. - друга книжка наукових записок.

Відразу після завершення громадянської війни, в кожному регіоні створювалися спеціальні комісії для вивчення історії революційних подій на місцях, які називалися комісіями Істпарту. Така комісія була створена і в Миколаєві. Проте вона майже не працювала. В 1922 р. для активізації її роботи було залучено професора В.М.Фідровського. У першому звіті про стан роботи комісії вчений написав: "з'ясувалося, що Істпарт існував але від минулої діяльності вдалося розшукати лише пачку старих відозв та звернень до громадськості про допомогу, дві невеликі в'язки архівних справ та декілька фотографій²⁴. Ставши на чолі комісії, Василь Михайлович став регулярно повідомляти про напрями її наукового пошуку на різних зборах і нарадах, а також писати про це в місцевих і центральних газетах.

За ініціативою В.Фідровського, учасники революційних подій, навіть якщо вони й були колись ідеологічними супротивниками, часто запрошувалися до виступів зі слайдами у "Палац праці", клуб імені Свердлова, заводські цехи, навчальні аудиторії міста Миколаєва. В.Фідровський запропонував скласти списки учасників революційних подій на Миколаївщині та налагодити зв'язок з тими, хто проживав за межами Миколаївщини й записати їх спогади. З цією метою професор В.Фідровський неодноразово звертався і до Л.Троцького, у якого початок революційної діяльності припадав на Миколаївщину, де він народився.

Значну допомогу у відшукуванні цікавих історичних матеріалів та записуванні спогадів ветеранів надавали студенти Миколаївського ІНО.

Нагромадження документів, інших цінних реліквій дало змогу відкрити в Миколаєві своєрідний музей історії революції. В ньому зосереджувалося близько 2500 оригінальних експонатів. Створював і керував музеєм на громадських засадах професор В.Фідровський. Особливе значення надав В.Фідровський науковому дослідженню всіх документів. Плідність такої роботи вилилася як в індивідуальні статті, так і в колективні публікації під назвами: "Сторінки боротьби", "1905 рік на Миколаївщині", "Жовтень на Миколаївщині", "Наваль у 1905 році", путівник по музею та інші.

В період розпаду масових репресій 3 липня 1937 року В.Фідровського заарештували, 9 вересня цього ж року без суду і слідства було відправлено його дружину - Марію Андріївну.

Василя Михайловича звинувачували у належності до троцькістсько-зінов'ївської організації, пригадали листи до Л.Троцького з проханням написати спогади.

Слідчі звернули увагу також на те, що, друкуючи в Миколаєві книги, створюючи музей, він не повністю відображав генеральну лінію та історію партії. В зв'язку з тим, що Миколаївський музей не висвітлював революційну діяльність Сталіна, його закрили²⁵.

За скоєні злочини В.Фідровського, як свідчать документи, спочатку засудили до 8 років ув'язнення. пізніше була визначена 10-річна судимість, без права листування.

Лише в період гласності і перебудови, коли тема масових репресій почала виходити з забуття, посивілі діти Василя Михайловича дізналися про те, що їх батька, професора Фідровського через 2,5 місяці після арешту, 16 вересня 1937 року Надзвичайний Військовий трибунал засудив до смертної кари - розстрілу. 17 вересня вирок було виконано. Довго знаходилась в концтаборах дружина Марія Андріївна. Постраждали й діти - дочка була виключена з аспірантури, син - з транспортного інституту. Проте рідні завжди вірили в невинність батька. 27 липня 1957 року Військова колегія Верховного Суду СРСР переглянула справу В.Фідровського і реабілітувала підсудного через відсутність складу злочину.

Помітний вклад в розвиток краєзнавства, природоохоронної діяльності на Миколаївщині вніс його уродженець Олександр Алоїзович Яната (1888-1938).

В 1905 році, після закінчення Миколаївського реального училища, він продовжує навчання на агрономічному факультеті Київського політехнічного інституту.

В 1910 році в Миколаєві засновує орган Миколаївського товариства любителів природи - журнал "Природа" (товариство "Природа" діяло в Миколаєві з 1908 року). В 1911-1913 О.Яната працював консерватором Природничого музею в Сімферополі. З 1913 р. керував відділом Луківництва в "Партії кримських водних розвідок".

З 1918 р. розпочинається педагогічна діяльність О.Яната в Українському державному університеті в Києві, в українському відділі педагогічного інституту, в Київському та Харківському сільськогосподарських інститутах.

Природоохоронна діяльність О.Янати найбільше результативною стає більш інтенсивною в кінці 20-х років, коли він очолює комісію з охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету наркомату землеробства УРСР. При Кримському товаристві природознавців та любителів природи зі своїми однодумцями створює комісію з

охорони пам'ятників природи та старовини, відстоює від розорювання в 1928 році заповідник "Хомутівський степ", докладає багато зусиль на захист земель Асканія Нова від постійних посягань господарників, розробляє декрет "Про охорону пам'яток культури та природи". Багато сил і часу віддав О.А.Яната організації сільськогосподарської науки, розглядаючи цю справу як найактуальніше народногосподарське і державне завдання. Був організатором багатьох природничих журналів: "Вісника сільськогосподарської науки", "Українського ботанічного журналу", "Праці сільськогосподарської ботаніки", "Вісника природознавства".

В 1938 році брав участь в роботі з'їзду СРСР з охорони природи, що проходив у Москві.

В кінці року органи НКВС назвуть форму природоохоронців "зборищем контрреволюціонерів, де заправляли О.Яната, В.Стаючинський, К.Фортунатов"²⁶.

За протягування "буржуазних теорій" у галузі боротьби з бур'янами, О.Янату 15 березня

1933 року знімають з роботи в інституті, а 4 травня заарештовують. В звинувачення науковцю ставлять участь в контрреволюційній діяльності, яка під керівництвом М.Вавілова займалася шкідництвом у сільському господарстві. Під тиском відпрацьованих заходів Яната визнав за собою неіснуючу провину. Трійка колеги ДПУ 23.09.1933 року засуджує вченого на 5 років виправно-турдових таборів. В місцях позбавлення волі особлива нарада в червні 1937 року додала ще 5 років ВТТ. Серце хворого на той час Олександра Алоїзовича не змогло витримати такої несправедливості.

3 червня 1938 року помирає в Далекосхідному таборі праці "Севосточтабі".

Реабілітований 10 червня 1964 року.

Сталінська машина терору забрала в свої жорна і красзнавців Миколаївщини. Всі вони загинули якщо не катівнях, то в таборах НКВС. Лише в часи гласності і перебудови ми змогли дізнатись про їх долю, про творчу діяльність.

В.І. Нікітін, М.М.Шитюк

- 1 Ленін В.І. ПЗТ.-Т. 43.-С. 251.
- 2 Никитин В.И. Исследование Ф.Т.Каминским памятников античности на Николаевщине.-В кн.: Слов'янський світ та античні традиції. Треті історико-культурологічні слов'янознавчі читання в м.Миколаєві.-Миколаїв, 1999.-С. 73-78.
- 3 Архів УКДБ по Миколаївській області.-Спр. №12364.-Арк. 3.
- 4 Там само.-Арк. 21-24.
- 5 Там само.-Арк. 33.
- 6 Никитин В.И. Назв.праця.-с. 73-78.
- 7 Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский.-К., 1988.-С. 182-189.
- 8 Життєпис М.Лагути. Лагута Н.Д. Следственный фонд СВУ учетно-архивного отдела КГБ при СМ УССР.-Т. 145.-Арк. 6-27.
- 9 Нікітін В., Пономаренко І. Усім смертям назло. // Радянське прибузжя.-1995.-16 грудня.-№141.
- 10 Державний архів Миколаївської області (далі -ДАМО).-Ф.Р.-993, оп. 1, спр. 7242.-Арк. 50.
- 11 ДАМО.-Ф.Р.-99, оп. 1, спр. 758.-Арк. 21-22.
- 12 Там само.-Ф.Р. 993, оп. 1, спр. 3.-Ар. 55, 82, 140.
- 13 Камінський Ф.Т. Охорона пам'ятників на Миколаївщині; Лагута М.Д. Пам'ятники матеріальної культури на Миколаївщині. Збірник матеріалів Одеської краєвої комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи.-Одеса, 1927.-С. 10-16.
- 14 Лагута М.Д. Забытый художник. Р.Г.Судковский (1850-1885 гг.). Николаев, 1928; Лагута М. 1905 рік і М.Аркас. Життя і революція.-1926.-№2-3.-С. 102-104.
- 15 Лагута М.Д. Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині. В кн.: Николаевщина. Краеведческий сборник. Николаев, 1926.-С. 179-211.
- 16 Балабольшенко А. "СВУ": Суд над переконаннями. Вітчизна.-1989.-№11.-С. 156-179.
- 17 Журацький Я.І., Шитюк М.М. Освітня Миколаївщини - жертви репресій сталінізму.-Миколаїв.-1994.-С. 11-17.
- 18 Цветко С.І. Хайдутські пісні в с.Тернівці Миколаївського повіту на Одещині. Тези. ВОКК при ВУАН.-Ч. І.-Одеса.-1924.-С. 21; Цветко С.І. Весільні звичаї і пісні у болгар на Херсонщині (село Тернівка на Миколаївщині). ВОКК.-1925.-Ч. 2-3.-С. 217.
- 19 Цветко С. Юнацькі і хайдутські пісні у болгар (Записані в с.Тернівка на Миколаївщині). ЕВ кн. 3. К., -1926.-С. 47-62.
- 20 Цветко С. Символічні речі й обряди в болгарському весіллі в порівнянні з українськими. ЕВ, кн. 6.-К.-1928.-С. 1-15.
- 21 Архів СБУ у Миколаївській обл.-Спр. 2493.
- 22 Никитин В. Собираетель Терновского фольклора. Вечерний Николаев.-1998.-11 серпня.-№93.
- 23 Бузька зоря.-1927.-24 січня.
- 24 ДАМО.-Ф.Р.-1384, оп. 1, спр. 54.-Арк. 75.
- 25 Архів УСБУ у Дніпропетровській обл.-Спр. 11026-ФПС.-Арк. 44.
- 26 Архів УСБУ у Харківській обл.-Спр. 0225522.-Арк. 2.